સંશોધનની દૃષ્ટિ

એક ભકતકવિ પોતાના પરમ શ્રદ્ધાભાજન પુરૂષની પરમ શાંતિમય આકૃતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કેઃ—

"यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
निर्मापितस्त्रिभुवनैकललामभूत ।
तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथ्वीव्यां
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२

(भक्तामरस्तोत्र)

ભાવાર્થ: હે નાથ! તારૂં રૂપ પરમશાંતિમય છે, કરૂણા-રસથી તરબોળ છે અને તારા જેવી પરમસૌમ્ય અને કરૂણામય આકૃતિ બીજે કયાંય જોવા મળતી નથી. કારણ કે જગતમાં જેટલાં જેટલાં પરમશાંતિમય પરમાણુઓ હતાં તે બધાં જ તારી આકૃતિના નિર્માણમાં જ ખર્ચાઇ ગયાં છે. હવે એવો પરમશાંતિમય એક પણ પરમાણુ બચેલ નથી કે જેનાથી તારા જેવી બીજી પરમશાંતિમય આકૃતિનું નિર્માણ થઇ શકે માટે જ આ આખા જગતમાં તારા જેવું પરમશાંતિમય રૂપ અને પરમસૌમ્ય આકૃતિ દીઠામાં આવતી નથી.

ઉકત સ્તુતિવાકયને વાંચી વા સાંભળી કોઇ ખરેખર જ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે 'હવે જગતમાં એક પણ અણુ પરમશાંતિમય-રૂપના નિર્માણ માટે બચેલ નથી અને એવાં જેટલાં જેટલાં અણુઓ હતાં તે બધાં જ ભગવાનના પરમસૌમ્યરૂપના નિર્માણમાં જ ખપી ગયાં છે અને એમ છે માટે જ ભગવાનની બરાબર સરખી પરમશાંતિમય બીજી આકૃતિનું નિર્માણ કેમ થઇ શકે? ન થઇ શકે તો એવી કોઇ બીજી આકૃતિ ન દેખાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે'–આ રીતે સ્તુતિવાકયના શબ્દમાંથી નીકળતા કેવળ વાચ્ય અર્થને જ જે પ્રધાન સમજે અને તે જ પ્રમાણે પ્રતિપાદન પણ કરે તે મનુષ્ય, સાહિત્યની ભાષાને સમજતો જ નથી અથવા તેનામાં વસ્તુના સ્વરૂપને પૃથક્કરણ સાથે સમજવા જેટલી સંશોધન-દૃષ્ટિ નથી અને એમ છે તેથી જ તે, ભગવાનના સ્થૂલરૂપમાં જ પોતાની દૃષ્ટિને અટકાવી ભગવાનને લગતો ખરો પરમાર્થ સમજવા તૈયાર થઇ શકતો નથી અને તેમ કરતો તે, સત્યને બદલે અર્ધ સત્યને પૂજવા તૈયાર થયેલ છે જેથી ઘણીવાર જીવનવિકાસને બદલે જીવનનો હ્રાસ જ થયા કરે છે. એક અનુભવી પુરૂષે ગાયું છે કે–

"જે જિનદેહપ્રમાણને સમવસરણાદિ સિધ્ધિ
વર્ણન સમજે જિનનું રોકી રહે નિજ બુધ્ધિ ॥"

અસ્તુ.

હવે આપણે અહીં એ વિચાર પ્રસ્તુત છે કે ઉકત સ્તુતિવાકયનો કેવળ વાચ્યાર્થ કેમ ન ઘટે? એને સાહિત્યની ભાષામાં આલંકારિક અર્થ શા માટે માનવો?

ઉપરનું સ્તુતિવાકય આદિનાથ ભગવાનની સ્તુતિરૂપ છે. કેવળ અહીં તેનો વાચ્યાર્થ જ લેવામાં આવે તો બીજા ત્રેવીશ તીર્થંકરોનાં પણ પરમશાંતિમયરૂપ છે તેમનું નિર્માણ શી રીતે થશે? અથવા જેટલા જેટલા વીતરાગપુરૂષો જગતમાં થઇ ગયા છે, થય છે–વિદ્યમાન છે, અને થનારા છે તે તમામની આકૃતિ પરમશાંતિ–મયી જ હોય છે એટલે તેમની એ આકૃતિનું પણ નિર્માણ શી રીતે થશે? અહીં વાચ્યાર્થને જ લેતાં આ રીતે મોટો વિરોધ ઉભો થાય છે. માટેજ અહીં તેના વાચ્યાર્થને ન લેતાં સાહિત્યની ભાષામાં તેને અલંકાર અર્થ માનીને જ ચાલવું જોઇએ અને કાવ્યનો અર્થ એટલો જ સમજવો જોઇએ કે આદિનાથ ભગવાનનું રૂપ પરમ-શાંતિમયી મુદ્રાવાળું હતું. આ સિવાય એ સ્તુતિવાકયનો બીજો કોઇ અર્થ ન જ સંભવી શકે. વસ્તુસ્થિતિ આવી જ છે છતાં જે પેલી પરમાણુવાળી હકીકતને જ પકડી રાખે અને શબ્દશઃ ખરેખરી જ સમજે તો તે માટે એમ કહેવું જરૂરી છે કે એવી ખોટી પકડ રાખનારમાં સત્ય પારખવા જેટલી સંશોધનદૃષ્ટિ જ નથી.

શાસ્ત્રમાં કે સૂત્રમાં આવી કાંઇ એક જ હકીકત નથી આવતી, આવી આવી અલંકારમયી ભાષામાં લખાયેલી સેંકડો હકીકતો નોંધાયેલી છે, જેમાંની કેટલીક તો એવી અદ્ભુત રસમય છે કે બીજો અજૈન વાંચનાર તો તેવી હકીકતને પુરાણોની હકી-કતોની હરોળમાં મૂકી કેવળ ગાંડપણભરેલી કહે તો નવાઇ ન કહેવાય. એવી સર્વ હકીકતો અહીં કહેવા ન બેસાય; પરંતુ તેમાંની એકાદ બે ને વાનકીરૂપે અહીં રજુ કરવી જરૂરી છે.

કલ્પસૂત્ર સાંભળતાં તેની ટીકામાં જ નોંધાયલી આવી અનેક હકીકતો આપણા સાંભળ્યામાં વારંવાર આવ્યા કરે છે. મેરૂકંપ, ગર્ભાપહાર, વારેવારે ઇંદ્રનું આગમન, રાત્રીએ દેવકૃત જન્માભિષેક, કળશોના માપનું વર્ણન અને ચૌદપૂર્વોને લખવા માટે શાહીના પરિમાણનું વર્ણન વગેરે. આમાંની અહીં છેલ્લી જ બે હકીકતો વિષે લખવા ધારેલ છે, બીજી હકીકતો વિષે વળી અવસરે જરૂર લખાશે.

ભગવાનના જન્માભિષેક પ્રસંગે વપરાયેલા કળશોનું પરિમાણ અને સંખ્યા વિશે ખુલાસો કરતાં ટીકાકાર એક ગાથા આ પ્રમાણે ટાંકે છે.

"पगवी सजोझणुतुंगो बारस जोअणाइं विथ्थारो ।
जोअणमेगं नालुअ इगकोडी सट्ठिलक्खाइं ॥"

(કલ્પસૂત્ર–ભગવાનનો જન્માભિષેક)

ભાવાર્થ:–અભિષેક વખતે દેવોએ વાપરેલો એક એક કળશ પચ્ચીશ યોજન એટલે સો ગાઉ ઊંચો, બાર યોજન એટલે અડતાળીશ ગાઉ પહોળો અને તે દરેક કળશનું નાળચું એક યોજનનું એટલે ચાર ગાઉનું. (આ નાળચું ચાર ગાઉનું પહોળું કે લાંબું તેનો ખુલાસો મળ્યો નથી.) આવા આવા એક બે કળશ નહીં પણ એક ક્રોડ અને સાઠ લાખ કળશ સમજવાના છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં અને બીજા શાસ્ત્રોમાં પણ પંડિત માટે બુધ શબ્દ વપરાયેલો છે અને દેવો માટે વિબુધ શબ્દ વપરાયેલ છે. બુધ કરતાં જેનામાં વિશેષ વિવેક હોય તેને વિબુધ કહેવાય એ વાત સુવિદિત છે. ભગવાનનો જન્મ થતાં પ્રથમ દેવો તેમનો જન્માભિષેક રાત્રે જ કરે છે. તાજું જન્મેલું માનવી બાળક પ્રથમ દિવસે એક વાસાનું કહેવાય છે એ રીતે વાસાના બાળકરૂપ મહા-વીરનો અભિષેક કરવા સારૂ કેટલું પાણી અપેક્ષિત હોય એ વિબુધો, બુધો કરતાં વધારે વિચારી શકે છે. વળી, એક વાસનું બાળક કેટલા પાણીનો પ્રવાહ સહી શકે એ પણ હકીકત તેમના ધ્યાન બહાર ન હોઇ શકે. વર્તમાનમાં જબરજસ્ત બળવાળા અને કસાયેલ શરીરવાળા મલ્લો પણ કોઇ એવા જબરજસ્ત વેગથી પડતા ધોધ નીચે બેસી શકતા નથી તો પછી આ એક વાસાનું માનવી બાળક સો ગાઉ ઉંચા અને અડતાળીશ ગાઉ પહોળા એવા એક સમુદ્ર જેવા કળશના ચાર ગાઉના નાળચામાંથી પડતા પાણીના પ્રવાહ નીચે શી રીતે બેસી શકે? એ એક વાત. એવા નાના બાળકને નવરાવવા આટલા બધાં પાણીની પણ શી જરૂર હોઇ શકે? એ બીજી વાત. વળી, ઉપર કહેલા પરિમાણ-વાળા, એક કરોડ અને સાઠ લાખ કળશોમાંથી પડતો પાણીનો પ્રવાહ આખા અમદાવાદ જેવાં અનેક નગરોને તાણી જવા પૂરતો છે તો પછી તેની નીચે રહેલા એક વાસાના બાળકની શી સ્થિતિ થાપી એ ત્રીજી વાત. ચોથી વાત એ છે કે આટલા બધા પાણીનો આવો નિરર્થક વ્યય કરનારા એ વિબુધો કેવા હશે? સો ગાઉ ઊંચો અને અડતાળીશ ગાઉ પહોળો એક કળશ એટલે શું અર્થાત્ એવા એક કળશની સરખામણી મુંબઇની પટીમાં આવેલા અરબી સમુદ્ર સાથે કરી શકાય અથવા સરખામણીમાં એ અરબી સમુદ્ર કદાચ નાનો પણ પડે જ્યારે એક કળશ એક અરબી સમુદ્રની હોડનો હોય અને એવા એવા એક કરોડ અને સાઠ લાખ કળશો ભેગા થાય ત્યારે એ પાણી કેટલું?

એ કળશો તો મોટા મોટા પહાડ જેવા ઉંચા જ હોય–આ બધું વિચારતાં આ ગાથનો અક્ષરાર્થ જ સાચો સમજીએ તો વિબુધોની બુધ્ધિનું દેવાળું જ નીકળ્યું કહેવાય અને આ અભિષેકમાં વિવેક તો તણાઇ જ ગયેલો ભાસે એવું છે. ત્યારે આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ ન લેતાં એનો લક્ષ્યાર્થ લેવો જરૂરી છે. અને તે દ્વારા એમ જાણી શકાય કે ભગવાનનો જન્માભિષેક દેવોએ ઘણી જ ધામધૂમથી ઉજવેલો. આ સિવાય આથી વધારે એ ગાથામાંથી કશું જ ન નીકળી શકે. પુરાણોમાં જે એવી અનેક વાતો મળે છે તેની સરખામણીમાં આ કળશોની વાતને પણ મૂકી શકાય. પુરાણોની વાતોને કવિવાણી કહીને ચલવી શકાય તો આ કળશોની હકીકત પણ એવી જ કવિવાણી છે માટે આત્માર્થી સત્યશોધક સંશોધનદૃષ્ટિનો વિશેષ વિવેકથી ઉપયોગ કરી એવી કવિવાણીમાંથી સત્યને તારવી કાઢવું જ ઘટે અને આ ગાથા કેવળ ભગવાનનો મહિમા વધારનારી છે અને કવિ સમયમાં જે જાતની અતિશયોક્તિને અલંકારરૂપે વર્ણવેલ છે તે કરતાં આ ગાથાની અતિશયોક્તિ તો તદ્દન કવિસમયની હદને વટાવી જાય એવી છે પોતાની તીક્ષ્ણ બુધ્ધિથી સમજી લેવાનું છે.

હવે એ જ કલ્પસૂત્રની ટીકામાં "पुरुषविश्वासे वचनविश्वासः" એ વાતને સમજાવતાં ચૌદ પૂર્વોનાં નામો અને તેમને લખવા સારૂ કેટલી શાહી વપરાય એનું પરિમાણ પણ એક પુરાણની રીત પ્રમાણે આ પ્રમાણે જણાવેલ છે. પ્રથમપૂર્વ લખતાં એક હાથીના વજન જેટલી શાહી વપરાય છે, બીજાપૂર્વ માટે બે હાથીના વજન જેટલી અને એ રીતે દરેક પૂર્વ માટે બમણા બમણા હાથીના વજન જેટલી શાહી વપરાય છે. એનો કોઠો એ ટીકામાં આ પ્રમાણે આપેલ છે.

૧	૨	૩
ઉત્પાદપૂર્વ	**અગ્રાયણીય**	**વીર્યપ્રવાદ**
એક હાથીના વજન જેટલી શાહી	બે હાથીના વજન જેટલી શાહી	ચાર હાથીના વજન જેટલી શાહી
૪	૫	૬
અસ્તિપ્રવાદ	**જ્ઞાનપ્રવાદ**	**સત્યપ્રવાદ**
આઠ હાથીના વજન જેટલી શાહી	સોળ હાથીના વજન જેટલી શાહી	બત્રીશ હાથીના વજન જેટલી શાહી
૭	૮	૯
આત્મપ્રવાદ	**કર્મપ્રવાદ**	**પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ**
૬૪ હાથીના વજન જેટલી શાહી	૧૨૮ હાથીના વજન જેટલી શાહી	૨૫૬ હાથીના વજન જેટલી શાહી
૧૦	૧૧	૧૨
વિદ્યાપ્રવાદ	**કલ્યાણ**	**પ્રાણાવાય**
૫૧૨ હાથીના વજન જેટલી શાહી	૧૦૨૪ હાથીના વજન જેટલી શાહી	૨૦૪૮ હાથીના વજન જેટલી શાહી
૧૩	૧૪	ચૌદે પૂર્વોને લખવા માટે
ક્રિયાવિશાલ	**લોકબિંદુસાર**	૧૬૩૮૩ હાથીના
૪૦૯૬ હાથીના વજન જેટલી શાહી	૮૧૯૨ હાથીના વજન જેટલી શાહી	વજન જેટલી શાહી

આ હકીકત પણ અનહદ અતિશયોક્તિથી ભરેલી છે. પહેલું તો એ નક્કી થવું જોઇએ કે પૂર્વો એ શું છે? જેનાં કેવળ નામો જ સ્મૃતિમાં રહી ગયાં છે અને તેમનો તમામ વિષય સર્વથા નાશ પામી ગયેલ છે અને તે પણ મહાવીર નિર્વાણ પછી લગભગ ત્રણ ચાર સૈકામાં જ. એમને તો આ શાહીની જ વાત યાદ રહી ગઇ અને બીજું કશું જ યાદ ન રહ્યું એ એક ભારે અદ્‌ભુત બીના કહેવાય. 'પૂર્વ' શબ્દ 'પહેલાના' ભાવને સૂચવે છે. એટલે એ વિશે એવું કાંઇ એ શબ્દદ્વારા કહી શકાય કે એ કોઇ પ્રાચીન શાસ્ત્રો હતાં. કદાચ એ પાર્શ્વનાથ–ભગવાનની પરંપરાનાં શાસ્ત્રો હોય વા તેથી પણ આગળની જૈન પરંપરાનાં શાસ્ત્રો હોય. હવે એ કઇ ભાષામાં હતાં? એનો પણ નિર્ણીત ઉકેલ મળતો નથી. કેટલાક કહે છે કે તે સંસ્કૃતભાષામાં હતાં અને હમણાં જ્યાં જ્યાં પૂર્વની ગાથાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં બધે એ ગાથાઓ પ્રાકૃત ભાષામાં જ આવે છે. આવી કેટલીયે ગાથાઓ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે પોતાના વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં ઉદ્ધરેલી છે અને વ્યાખ્યાકારોએ તેમને 'પૂર્વગત' ગાથા કહીને ઓળખાવેલી છે, એટલે જે પૂર્વોની ભાષા માટે જ મોટો વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે ત્યાં તેની શાહીના પરિમાણની ચર્ચા કેમ ચાલી શકે? વળી, એક બીજી વાત એવી છે કે શાસ્ત્રમાં પૂર્વમાં આવેલા શ્લોકોની સંખ્યા બતાવેલી છે ત્યાં એકથી માંડીને ચૌદપૂર્વના શ્લોકોની સંખ્યા શાહીના પરિમાણની પેઠે વધતી નથી ચાલી. કોઇમાં અમુક શ્લોકોની સંખ્યા બતાવેલ છે તો કોઇમાં એનાથી ઓછા શ્લોકોની સંખ્યા પણ બતાવેલ છે. આ સ્થિતિમાં લખવા માટેની શાહીનું પરિમાણ જે વધતું ચાલ્યું બતાવેલ છે તેની સંગતિ કેમ થઇ શકે? શ્લોક નામનો એક છંદ પણ છે અથવા 'શ્લોક'નો અર્થ કોઇ પણ 'પદ્યમય કવિતા' એવો પણ અર્થ થાય છે તો અહીં આ બેમાંથી ગમે તે અર્થ લઇએ, તો પણ શાહીનું જે પરિમાણ બતાવેલ છે તે ઘટી કેમ શકે? એજ સમજાતું નથી, એક હાથીનું વજન ઓછામાં ઓછું ચાલીશથી પચાસ મણ લઇએ તો એટલા વજનની શાહી કેટલી બધી થાય? અને એ શાહીથી કેટલા શ્લોકો લખાય? એ જોતાં પણ આ પરિમાણની સંગતિ કેમ કરવી એ સમજાતું નથી. પેલા પૂર્વ માટે એક હાથીના વજન જેટલી શાહીનું પરિમાણ બતાવેલ છે અને ચૌદમાં પૂર્વ માટે ૮૧૯૨ હાથીના વજન જેટલી શાહીનું પરિમાણ બતાવેલ છે. ભારતવર્ષમાંના શાસ્ત્રોમાં વેદોનું સાંગોપાંગ પરિમાણ ઘણું મોટું છે. એથી વધારે પરિમાણ કોઇ શાસ્ત્રનું નથી, તેને માટે કેટલી શાહી જોઇએ? એ વિશેનો કોઇ ઉલ્લેખ હજુ સુધી જડેલ નથી. વળી જે જમાનામાં શાસ્ત્રો લખાતાં ન હતાં, કેવળ કંઠાગ્ર રખાતાં હતાં તે જમાનામાં પૂર્વો માટે આ રીતે શાહીનું પરિમાણ કલ્પવું એ કેટલું સંગત છે એ વાત પણ વિચારણીય છે. બ્રાહ્મણપરંપરામાં ચૌદ વિદ્યાઓ પ્રસિદ્ધ છે તેમ તદનુસારે જૈન–પરંપરામાં કોઇ મહાનુભાવે આ ચૌદ પૂર્વોની યોજના કરી હોય એમ પણ કોઇ જરૂર કહી શકે. આમ અનેક રીતે વિચારતાં પૂર્વોનું સ્વરૂપ, તેમની ભાષા વગેરે નિશ્ચિતપણે કળી શકાતું નથી ત્યાં કેવળ તેમને લખવા સારૂ શાહીના પરિમાણનો ઉલ્લેખ કેટલો યોગ્ય છે એ તટસ્થપણે વિચારવા જેવું છે. આવી નિરર્ગલ અનહદ અતિશયોક્તિપૂર્ણ નોંધદ્વારા કેવળ એટલું જ તારવી શકાય કે જૈનપરંપરામાં કોઇ 'પૂર્વ' નામના ગ્રંથો હતા અને તે ઘણા વિશાળ અને વિપુલ પ્રમાણમાં હતા. જ્યાં સુધી આ માટે બીજી કોઇ સમર્થક સામગ્રી ન મળે ત્યાં સુધી કોઇ પણ સંશોધન દૃષ્ટિવાળો તટસ્થ અભ્યાસી એ શાહીના પરિમાણવાળી નોંધ ઉપરથી ઉપર કહ્યું તેવું જ અનુમાન દોરી શકે. એ સિવાય બીજી કોઇ કલ્પના ન કરી શકે અને શાહીના પરિમાણવાળી નોંધને ભારોભાર અતિશયોક્તિપૂર્ણ માનીને ચાલે.

આપણા અભ્યાસીઓમાં સંશોધનદૃષ્ટિ ન હોવાથી આવી અનહદ અતિશયોક્તિપૂર્ણ નોંધોને લોકો અક્ષરશઃ ખરેખરી માની લે છે અને એમ માની કોઇની પાસે પોતાના શાસ્ત્રોની મહત્તા ગાવા એ શાહીના પરિમાણવાળી નોંધને વા એવી જ બીજી અલંકારમયી હકીકતને આગળ કરે છે ત્યારે એને સાંભળનાર અભ્યાસી એનો પરિહાસ કર્યા સિવાય બીજું શું કરે? અથવા એમ પણ કહે કે જો આવી આવી હકીકતો અક્ષરશઃ ખરી જ હોય તો પછી પુરાણોને જૈન લોકો ખરેખરાં શા માટે નથી માનતાં? એમના પુરાણોના પરિહાસ માટે જૈનમુનિઓએ ધૂર્તાખ્યાન જેવાં પુસ્તકો લખેલાં છે તો આવી આવી પેલા કળશોની અને હાથીપ્રમાણ–શાહીની નોંધો માટે બીજું ધૂર્તાખ્યાન કોણ કેમ ન લખી શકે? તાત્પર્ય એ છે કે સંશોધનદૃષ્ટિ કેળવાયા સિવાય ખરો પરમાર્થ પમાતો નથી અને જીવન વેડફાય છે માટે દરેક મુમુક્ષુએ વા અભ્યાસીએ સંશોધનદૃષ્ટિને કેળવવી જ જોઇએ.

—પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

શ્રી મુંબઇ જૈન યુવક સંઘ માટે તંત્રી મુદ્રક પ્રકાશક: શ્રી. મણિલાલ મોકમચંદ શાહ, ૪૫–૪૭ ધનજી સ્ટ્રીટ, મુંબઇ.
મુદ્રણસ્થાન: સૂર્યકાન્ત પ્રિ. પ્રેસ, ૪૫૧, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઇ. ૨